

Тема 5. Філософія Аристотеля

1. Філософське вчення Арістотеля - вершина античної філософії. Критика “теорії ідей” Платона.
2. Онтологія. Поняття сутності (субстанції-), матерії і форми першооснов (причин) буття.
3. Фізика, космологія і психологія.
4. Гносеологія і логіка. Класифікація наук.
5. Практична філософія: етика і політика.

1. ФІЛОСОФСЬКЕ ВЧЕННЯ АРІСТОТЕЛЯ - ВЕРШИНА АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ. КРИТИКА “ТЕОРІЇ ІДЕЙ” ПЛАТОНА.

Творчість Арістотеля належить до останнього періоду античної класики. Вона є вершиною розвитку філософії Стародавньої Греції. Ф.Енгельс назвав Арістотеля “найуніверсальнішою головою серед усіх давньогрецьких філософів”. Арістотель (384 - 322 рр. до н.е.) родом із міста Стагір (Македонія). Тому його часто називали Стагірит. Батько був придворним лікарем македонської царської родини. У 17-річному віці прибув до Афін для навчання в платонівській Академії. Протягом двадцяти років, до смерті Платона, він спілкувався зі своїм учителем, ретельно вивчаючи його філософію. Тут набуває широкого наукового кругозору, виробляє власні філософські і наукові підходи і розходиться зі своїм учителем. Вважають, що тоді він сказав: “Платон мені друг, але істина дорожча”. Залишивши Афіни, три роки займався науковою і вчительською діяльністю в Ассі і Атарнеї (Мала Азія). Відтак був запрошений македонським царем Філіппом II вихователем його сина Александра - майбутнього полководця. Після вступу Александра на престол і його походу в Азію, Арістотель повернувся в Афіни, де заснував свою філософську школу Лікей (назва школи пішла від храму Аполлона Лікейського, що знаходився поряд зі школою). Заняття він проводив, прогулюючись з учнями по доріжках саду, звідки школа одержала ще одну назву - “перипатос” (грецьк. - прогулянка), а учні і послідовники Арістотеля - перипатетики. Після смерті Александра Македонського Арістотель змушений

був покинути Афіни і 98 поселитися в Халкіді на острові Евбей, де й помер на віллі своєї матері. Точна кількість праць Арістотеля невідома. Різні автори йому приписують від 140 до 400 творів. Вони діляться на дві групи: екзотеричні і езотеричні. Перші були складені у формі діалогів і призначалися для широкого загалу. Другі були призначені не для публіки, а тільки для учнів школи. До нас дійшли твори, які переважно належали до другої групи. Вражає обсяг проблематики творів Арістотеля. Глибоко і ґрунтовно викладені знання з усіх галузей науки того часу. Філософ був справжнім енциклопедистом. Основні його праці: “Органон”, в якому зібрані праці з логіки: “Категорії”, “Про витлумачення”, “Перша аналітика”, “Друга аналітика”, “Топіка”, “Про софічні спростування”. Далі йдуть “Фізика”, “Про небо”, “Про душу”. Найзнаменитіший твір “Метафізика”, який нараховує 14 книг. Твори з етики: “Никомахова етика”, “Велика етика”, “Політика”. До них примикають “Риторика” і “Поетика”. Нарешті, твори з біології: “Історія тварин”, “Про походження тварин”, “Про частини тварин” та ін. З ім’ям Арістотеля зв’язаний початок виділення філософії з єдиної нерозчленованої науки Стародавнього світу в самостійну галузь знання, що досліджує питання сутності світу. Вперше він поставив питання про те, що філософія - наука про суще. Арістотель першим із мислителів античності здійснив спробу дати наукове обґрунтування філософії та філософське обґрунтування науки. Філософію Арістотель поділяв на теоретичну або умоглядну, практичну та поїєтичну, творчу. Теоретична - це знання заради знання, практична - знання для діяльності, поїєтична - знання заради творчості. Теоретична філософія поділяється на фізичну, математичну і першу (теологічну). Фізична філософія вивчає, що існує “окремо” і рухається; математична-те, що не існує “окремо” (тобто абстракції) і нерухоме; перша, або власне філософія (“софія”), - те, що існує “окремо” й нерухоме. До практичної філософії Арістотель зараховував етику і політику, а до поїєтичної - риторику та поетику. При цьому теоретична філософія за своїм значенням цінніша порівняно з практичною й поїєтичною, а софійна - й щодо інших галузей теоретичної філософії. Перша філософія, яка

отримала пізніше назву “метафізика”, ділиться на загальну метафізику, яка вивчає суще як 99 таке і його атрибути самі по собі, та часткову (“теоретична філософія”), предмет якої - “нерухомий вічний перший двигун” (Філософський енциклопедичний словник. - С.37). Однією з особливостей аристотелівського типу філософування є історичний підхід. Арістотель сповідував принцип, згідно з яким раніше, ніж викладати власну думку, треба ретельно вивчити те, що висловлювали з даного предмета попередники, тобто ті мислителі, які займалися даною проблемою раніше. У праці “Метафізика” він проаналізував старогрецьку філософію від Фалеса до Платона. При цьому Арістотель звертає особливу увагу на ті погляди, які не співпадають з його власними, оскільки, на його думку, досягнення істини йде не через спільність поглядів, а через подолання суперечностей. Цей принцип мислитель застосував до філософської спадщини Платона, зокрема його вчення про буття як безтілесну ідею. Арістотель піддав критиці вчення свого вчителя в його головному пункті - за тезу про окреме від реальних речей існування ідей, що претендують на те, щоб бути причинами речей, бути їх сутністю. Прихильники теорії ідей, відзначає він, признаючи існування ідей для кожної окремої речі, признавали їх існування і для кожного роду і виду. Звідси випливало, що ідей “більше, ніж одиничних чуттєво сприйманих речей” (Арістотель. Сочинения: В 4-х томах. - Т.І. - М., 1976. - С.328). Але це наївно і неправдиво, бо рід або вид речей, як щось конкретне, існувати не можуть. Далі: якщо ідеї є всюди, де є загальне, то повинні існувати ідеї для неіснуючого, що суперечить теорії ідей. Платон і його прихильники твердили, що речі стають сутностями тоді, коли вони приєднуються до ідей. Але якщо кожна річ має свою ідею, то в світі немає нічого, крім сутностей. Сама ідея в такому разі є сутністю. Заперечуючи проти такого твердження, Арістотель писав: Слід, очевидно, вважати неможливим, щоб окремо одне від одного існувала сутність і те, сутністю чого вона є; як тоді можуть ідеї, якщо вони сутності речей, існувати окремо від них?” (Там само. - С.330). Прихильники теорії ідей твердили, що ідеї є взірцями речей. Арістотель, заперечуючи це твердження, зауважує, що

“мало би бути багато вірців для одного і того ж, і багато його ейдосів, наприклад, для “людини” - “жива істота” і “двоноге”, а поряд з цим ще й сама по собі людина. Далше, ейдоси мали би бути вірцями не тільки 100 для чуттєво сприйманного, але і для самих себе, наприклад, рід - як рід для видів; так що одне і те ж було б і вірцем і уподобленням” (Там само). Водночас Арістотель підкреслював, що незмінні ідеї не можуть бути для чуттєвих речей “причиною руху або яких-небудь змін”. Тому вони “нічого не дають ні для пізнання всіх речей... ні для їх буття” (Там само). Однак не слід критичне ставлення Арістотеля до вчення Платона розглядати однобоко як розрив із філософським надбанням свого вчителя. Кращий учень Платона взяв у нього метод доказовості і логічної переконливості, а також перейняв від нього багато поглядів, зокрема переосмислив платонівські поняття мети, душі, Бога.

2. ОНТОЛОГІЯ. ПОНЯТТЯ СУТНОСТІ (СУБСТАНЦІЇ), МАТЕРІЇ І ФОРМИ, ПЕРШООСНОВ (ПРИЧИН) БУТТЯ.

Основу онтології Арістотеля становить категоріальний аналіз сущого, першооснов буття. На противагу Платону, який вважав реальним буттям ейдоси (ідеї), Стагірит стверджував, що буття - це одиничний, реальний предмет (ось ця людина, це дерево, цей будинок і т.п.). Однак в арістотелівському вченні про суще поняття “буття” і “сутності” не співпадають. Сам предмет, індивідуальна річ як реальне буття, тобто те, що сприймається відчуттями, не є сутністю. Відчуттями ми сприймаємо лише властивості тієї чи іншої сутності, тобто явища, за якими вона прихована. Сама ж сутність - неподільний і невидимий носій усіх цих властивостей, те, що робить предмет “ось цим”. У принципі це вірно. Сутність - загальне, явище (річ) - одиничне. Однак Арістотель не міг розв’язати питання про співвідношення загального (сутності) і одиничного. Над цим питанням філософія “билася” і в пізніші часи, фактично аж до Г.Гегеля. Для позначення сутності буття Арістотель вводить поняття субстанції (лат. - сутність, підстава). Це поняття філософ ототожнював із першою сутністю (“усією”), тобто чимось засадничим, котре невід’ємне від речі в її індивідуальності.

Фактично у нього поняття сутності і субстанції співпадають. Субстанція, у його тлумаченні, може бути лише одиничним буттям. Проблему субстанції (сутності) буття Арістотель вирішує через поняття матерії (х'юле) і форми (морфе). 101 Матерія, в тлумаченні Арістотеля, - не чуттєва реальність, а можливість цієї реальності. Він розглядає матерію як субстрат речі, те, з чого річ, предмет складається. Філософ розрізняє у понятті матерії два значення: матерія невизначена, безформна, так звана “перша матерія”, субстрат у безумовному смислі; вона непізнавана. Друге поняття матерії - це те, з чого складається річ, з чого вона виникає. Арістотель ілюструє розуміння матерії прикладом із міддю, з якої ремісник виготовляє кулю, а скульптор творить статую. Якщо перша матерія невизначена, непізнавана, то друга - визначена і пізнавана. Арістотелівська матерія пасивна, нежиттєва, не здатна сама по собі із себе нічого породити. Вона вічна, її основу складає поєднання традиційних для давньогрецької фізики чотирьох елементів - вогню, повітря, води і землі. Матерія постає як чиста можливість, потенція речі. Що ж надає матерії активності, життєвості? Це - форма. Річ є єдністю матерії і форми. Якщо матерія є лише можливість буття, то форма-реалізацією такої можливості. Так, мідь як матерія (субстрат), набувши форми кулястості, стає мідною кулею. За Арістотелем, у плані буття форма є сутністю предмета, а в плані пізнання - поняттям про предмет. Форма, як і матерія, вічна. Подібно, як і матерію, філософ ділить форму на першу і другу. Перша форма позбавлена матеріальності, найбільш досконала; це той верховний розум, який мислиться сам і не піддається ніяким змінам. Друга - це форма конкретних речей, яка задає їм визначеність, зумовлює дійсність речей. Що продукує форми, є їх джерелом? Це “форма всіх форм” - світовий розум, який, мислячи себе самого, й утворює всі можливі форми. Цим світовим розумом є Бог, який вносить форму в матерію. Запровадивши поняття матерії і форми, Арістотель ділить сутності на нижчі (ті, що складаються з матерії і форми) - ними є всі речі та істоти чуттєвого світу, а також на вищі - чисті форми. Найвищою сутністю філософ вважав чисту, позбавлену матерії, форму - вічний рушій, який є

джерелом руху і життя усього космічного цілого. Ідея про форму як можливість, закладену у самій сутності світу, зумовила телеологічний (грецьк. телеос - мета, кінець) характер світогляду Арістотеля. Якщо форма активна і від неї залежить, якого “вигляду” набуде матерія, реалізована завдяки формі в конкретній 102 речі, то вона наперед визначає цей “вигляд”, визначає світову доцільність, потенційну завершеність. Арістотель розумів, що для пояснення світу недостатньо лише понять матерії і форми. Він звертає увагу на філософську традицію минулого, коли мислителі вчили про початки буття світу, вбачаючи в них причинну зумовленість. Філософ виходив із того, що пізнання причин - основа наукового знання: “... Навчати більш здібна та наука, яка досліджує причини... Найбільше варті першопочатки і причини, бо через них і на їх основі пізнається усе інше” (Там само. — С.88). Тим більше це стосується філософії: “... Так звана мудрість, на загальну думку, займається першими причинами і початками... Мудрість є наука про певні причини і початки” (Там само. — С.67). Філософ виділив чотири види причин: матеріальну, формальну, діючу та цільову. Матеріальна причина - це матерія, що входить у склад речі, з якої виникає річ (наприклад, мідь для статуї чи кулі). Формальною причиною є сама форма, яка є рушійною силою, що діє і творить (так, у природі жива істота родить іншу істоту того ж виду, тобто тієї самої форми, хоч матерія в них різна). Діюча причина дає початок руху. Цільова причина - те, заради чого все відбувається. Вона відповідає на питання: “для чого?”. Арістотель вважав, що доцільність існує не тільки в суспільстві, але й у природі. Такий погляд на всезагальну доцільність дістав назву телеологія. Отже, матеріальна причина відповідає на питання: “З чого?”, формальна - “Що це є?”, діюча - “Звідки початок руху?”, цільова - “Заради чого?” Здійснення цілеспрямованого процесу Арістотель називав ентелехією (грецьк. - здійснення). Цей термін у його філософії позначає актуальну дійсність предмета на відміну від його потенції (можливості буття), виражає єдність матеріальної, формальної, діючої та цільової причин. Якщо матерія, згідно з Арістотелем, є лише чистою можливістю, то ентелехія є такою формою (або

формальною причиною), котра одночасно містить енергію діючої причини, що і є реалізацією цілісності речі. Арістотель пов'язує ентелехію з енергією, оскільки і перша, і друга означають рух, актуалізацію можливості. Однак, якщо енергія є діяльністю, котра походить від “діла”, то ентелехія має смисловий відтінок уже реалізованої мети цієї діяльності (Філософський енциклопедичний словник. - С.200).

3. ФІЗИКА, КОСМОЛОГІЯ І ПСИХОЛОГІЯ.

Характер філософського вчення Арістотеля про буття відобразився в його фізичному (природознавчому) вченні і в його космології. Фізичку філософ поставив після першої філософії, яка пізніше була названа метафізикою. В ній він бачив учення про матеріальне і рухоме буття. Її предмет - природа як сукупність фізичних сутностей. Поняття “природа” Арістотель трактував досить широко, виділяючи шість його значень. Природа - це: 1) виникнення речей, що народжуються; 2) те основне у складі цих речей із чого вони виникають; 3) джерело, звідки йде перший рух у кожній із природних речей; 4) матерія; 5) форма і 6) сутність. Із шести названих значень Арістотель надає першість останньому. “... Природою у першому й основному смислі, - писав він, - є сутність, а саме - сутність речей, що мають початок руху в самих собі як таких” (Цит. за: Чаньїшев А.Н. Курс лекцій по древней философии. - С.312). Арістотель вважав, що ключ до розуміння природи - знання руху. Рух - це перехід потенційного (можливого) буття в актуальне (дійсне), прояв активності форми в момент її з'єднання з матерією. Арістотель дав одну з перших класифікацій форм руху. Він виділив чотири види руху: - субстанційний (виникнення і зникнення), зміна в суті; - кількісний (збільшення і зменшення); - якісний (перехід від одного стану, однієї речі до іншого стану, іншої речі); - просторовий. За Арістотелем, основним видом руху є переміщення у просторі. Воно є умовою всіх інших видів руху. Так, коли предмет збільшується, то це означає, що до нього наближається і з ним з'єднується якась інша речовина, збільшуючи цей предмет. І навпаки, коли предмет зменшується, то це означає, що від нього віддаляється якась його

частина. Так само щодо якісної зміни: причиною її є з'єднання предмета з тим предметом, який веде до його зміни; це можливо лише шляхом їх зближення, а зближення означає рух у просторі. Просторовий рух має три види: круговий, прямолінійний і поєднання руху прямолінійного з круговим. Рух, за Арістотелем, - об'єктивна форма існування речей. Поза речами руху не існує. Він вічний: рух "був в усі часи і в усі часи 104 буде". Філософ висловлював принципову незгоду з тими (і насамперед з елеатами), які так чи інакше заперечували рух. Зокрема, він піддав критиці апорії Зенона проти руху, хоч не зміг їх спростувати. Стверджуючи всезагальність і вічність руху, доходячи здебільшого до розуміння руху як саморуху, Арістотель допускав існування першого двигуна — космічного Розуму, Бога. Він виходив із посилення: "Все рухоме повинно необхідно приводитися в рух чимнебудь". А.Чанишев називає це твердження догмою, тому що в Арістотеля ми не знаходимо на її користь жодної поважної аргументації (Там само. - С.32). В Арістотеля нема категорії простору, а є категорія місця. Простір складається з місць, які займають тіла. Водночас філософ розрізняє межу самого тіла і межу, яка охоплює тіло з усіх боків. Тому простору без тіла не існує, а, отже, в природі нема порожнечі. Час, за Арістотелем, - це "міра руху". Він так само вічний, як рух. Арістотель застосував своє вчення про природу, рух, простір і час до побудови картини світу — космології. Це, як відзначають дослідники, найслабший бік його світогляду. В цій галузі він виявився консерватором, відкинувши, зокрема, гіпотезу своїх попередників про рух Землі, увічнив геоцентризм, чим затримав розвиток астрономії на тисячоліття. Досліджуючи основні поняття механіки, Арістотель доходить думки про світ як дещо обмежене у просторі, однак у часі - без початку і кінця, тобто вічне. Обмежений світ має найдосконалішу форму - кулеподібну. В ньому знаходиться два види руху - круговий і прямолінійний. Природним носієм кругового руху є ефір, з якого утворюються небесні тіла. Прямолінійний рух належить речам земного світу. Тому Всесвіт розпадається на дві істотно відокремлені системи: світ місячно-надмісячний - небо з рівномірними круговими рухами ефіру і світ підмісячний — земля із змінними

прямолінійними взаємопротилежними рухами елементів. Перше - зосередження всього досконалого, рівномірного і незмінного, друге - вмістилище недосконалості та вічно мінливої багатоманітності. В той час, коли земні одиничні тіла виникають і зникають, набувають і втрачають якості, збільшуються і зменшуються, то зірки не виникають і не зникають; на подібну небесним богам, вони не зазнають жодних змін і рухаються у незмінному коловороті за назавжди визначеними шляхами. 105

Астрономічні уявлення Арістотеля полягають у наступному: Земля має кулясту форму, перебуваючи в нерухомості; навколо неї концентрично рухаються кулеподібні сфери, в яких перебувають Сонце, Місяць, п'ять планет, і, нарешті, непорушні зірки. Зірки знаходяться в одній спільній сфері, що розміщена на крайній периферії світу і приводиться в рух божеством, у той час як інші сфери одержують свій рух від власних духів. При цьому Арістотель дотримувався передбачень Евдокса і його учня Калліпса, припускаючи для пояснення відхилення планет від правильного шляху, в кожній з них багато сфер, які залежать одна від іншої, причім дана планета завжди закріплена до нижчої з цих сфер. Розвиваючи цю теорію, він нарахував аж 55 сфер. Відповідно з ученням Арістотеля, планети складаються з фізичних елементів - землі, води, повітря, вогню. Земля знаходиться в центрі світу. Вона оточена водою, над оболонкою води знаходиться оболонка повітря. Найлегший елемент- вогонь - міститься у просторі між Землею і Місяцем і дотикається до межі п'ятого елемента— ефіру. Таким чином, у космології Арістотель стояв нижче атомістів, які вважали, що світів є безмежне число і що Земля є центром нашого світу, а не всіх світів. Він також на багато років поклав кінець геліоцентричній космології, яка зароджувалася у піфагореїзмі. Найбільшим його досягненням було обґрунтування кулястості Землі. Арістотеля по праву називають батьком біології, зокрема зоології. Він дав одне з перших тлумачень життя, висунув принцип класифікації живих істот, загальне уявлення про походження живих форм, їх генетичний зв'язок, заклав основи ембріології як науки. Стагірит дав таке визначення життя: “Життям ми називаємо всяке живлення, ріст і упадок

тіла, які мають основу в ньому самому” (Аристотель. Сочинения: В 4-х т. - Т.І. - С.394). Усі види живого, будучи формами, вічні, тому в метафізичному (філософському) сенсі життя не починалося, бо у світі на рівні сутностей буття з нічого не виникало. З біологічної точки зору походження життя цілком можливе, якщо під цим розуміти здійснення (ентелехію) виду в природі. Здійснений одного роду вид продовжує сам себе відтворювати, нова особина виникає із сім’я старшої. Однак Арістотель допускав самовільне зародження з неживого нижчих видів живого: хробаків, молюсків і навіть риб. 106 Як було сказано, Арістотель — батько насамперед зоології. У його зоологічних працях згадано і описано понад п’ятсот видів тварин. Він робив наголос на видах тварин, а не на особинах і родах. Усіх тварин філософ розділив на кровоносних і безкровних, що приблизно відповідає поділу живих істот сучасною біологією на хребетних і безхребетних. Проблема життя певним чином зв’язана з ученням Арістотеля про душу. Стагірит є засновником психології. Йому належить спеціальний твір “Про душу”. Яким чином учення про життя переплітається з ученням про душу? Справа в тому, що живі істоти, за Арістотелем, відрізняються від неживих наявністю душі. Душа є носієм життя. Живі тіла мають властивість життя, тобто не само життя є тіло, а те, що йому може бути властиве. Тіло є лише матеріальний субстрат, можливість, формою, дійсністю якої є душа. Душа - “перша ентелехія природного тіла, що володіє життям у потенції” (Там само. - С.395). Життя передбачає обов’язковий вибір функцій, то, отже, душа повинна мати частини, відповідальні за виконання певних функцій. Фундаментальні функції життя розділені Арістотелем на три групи: 1) вегетативного (рослинного) характеру, тобто народження, живлення, ріст; 2) чуттєво-моторного характеру, тобто відчуття і рух; 3) інтелектуального (розумового) характеру, тобто пізнання, самовизначення і вибір. Звідси він виводить поділ на “душу вегетативну”, “душу чуттєву” і “душу раціональну”. Рослини мають лише вегетативну душу, тварини — вегетативну і чуттєву, а людина - вегетативну, чуттєву і розумну. Щоб володіти раціональною душею, треба мати дві інші; тварина має мати вегетативну душу, щоб володіти

чуттєвою. Але вегетативна душа може існувати сама по собі, без двох інших. У той час як вегетативна і чуттєва здібності душі потенційно присутні в людському тілі, інтелект приходить ззовні, від божественного Розуму. Інтелект, отже, має принципово надчуттєву і надтілесну природу. Він є божественне в людині. Божественність інтелекту підтверджує його відому незалежність від тіла. Якщо чуттєва душа прямо залежить від тіла, наприклад, пошкодження ока безпосередньо знижує зорову здібність, то здібність мислити автоматично не втрачається від ослаблення органів чуття. Формою інтелектуальної душі є розум. Останній не є формою тіла, а душі. Його основна діяльність-мислення. Розум безсмертний. 107 Після смерті він зливається із світовим розумом. Що ж стосується вегетативної і чуттєвої частин душі, то вони, як і тіло, смертні.

4. ГНОСЕОЛОГІЯ І ЛОГІКА. КЛАСИФІКАЦІЯ НАУК.

Арістотель значну увагу приділяв проблемам пізнання, хоча й нема у нього спеціальних праць з цієї тематики. Він торкається теорії пізнання у “Метафізиці”, інших творах. Філософ дотримувався думки, що жадоба знань - природна властивість людини. “Метафізика” відкривається словами: “Всі люди від природи прагнуть до знань” (Там само. - С .65). Стагірит заперечив і скептицизм (тих, хто “нічого не приймає за істину”), і суб’єктивний ідеалізм, який бере за основу існуючого відчуття. Останньому він відповідав, що коли б існувало лише те, що сприймається чуттєво, то при відсутності одушевлених істот не було б жодного чуттєвого сприйняття. “... Але, щоб не існували ті предмети, які викликають чуттєві сприйняття, хоча б самого сприйняття й не було - це неможливо” (Там само. - С. 139). Гносеологія Стагірита ґрунтувалася на визнанні існування незалежної від суб’єкта об’єктивної реальності, що ним пізнається. Джерелом пізнання є чуттєвий досвід. Всяке пізнання починається з чуттєвого сприйняття. Філософ високо його оцінює, бо воно “складає найголовніші наші знання про одиничне” (Там само. - С.67). Тобто Арістотель - сенсуаліст. Другим ступенем пізнання є досвід - результат повторення чуттєвих сприйнять і нагромадження їх у пам’яті. Наступним етапом пізнання

філософ вважав мистецтво - знання, що має основу в практиці, і науку, вищою з якої є філософія. Що ж до знання загального, то воно, за Арістотелем, не з'являється із знання одиничного, а лише виявляє себе завдяки такому знанню. Саме по собі знання загального закладене в розумній душі потенційно. Це, власне, раціоналізм. Арістотель - батько існуючої формальної логіки як систематизованої науки про мислення та його закони. Правда, в його часи поняття "логіка" ще не існувало (воно з'явиться в елліністично-римський час) і філософ називав свою науку про мислення аналітикою. В якості логіки Арістотель формулює основні закони мислення, визначає, що є істина, а що є заблудження, дає визначення судження і встановлює види суджень, визначає силогізм (умовивід), встановлює 108 три фігури силогізму і їх модуси, досліджує три види доказів, описує типові помилки при доказах як ненавмисні (паралогізми), так і навмисні (софізми). Він досліджує також індукцію і аналогію (Див.: Чаньїшев А.Н. Курс лекцій по древней философии. - С.340).

У вченні про мислення Арістотель виділив основні його форми: поняття, судження, умовивід, сформулював основні закони логіки - закон тотожності, закон протилежності і закон виключного третього. Він також вичленив родові поняття - категорії. Їх десять: сутність, якість, кількість, місце, час, відношення, дія, положення, володіння, страждання. Вони є не тільки, як у Платона, категоріями буття, але й як роди пізнання, завдяки чому вони набували як онтологічного, так і логіко-гносеологічного статусу, виступаючи основними родовими поняттями, у яких відбивалися властивості буття і їхні відношення, сутність речей у певному аспекті й з певного боку. Теорія пізнання Арістотеля опирається на його онтологію і за своїм безпосереднім предметом є теорією науки. У нього відсутнє поняття "наука", а є поняття "знання" (епістема) і "мудрість" (софія), які, як твердить А.Чанишев, можна вважати еквівалентами нашого слова "наука" (Там само. - С.347). Проте в Арістотеля не всяке знання є науковим. Він відрізняв наукове знання і від мистецтва (уміння), і від досвіду, і від гадки (опінії). За своїм предметом наукове знання є знання про буття. Предмет мистецтва - виробництво речей

(або творів) з допомогою здібностей, його сфера - практика і виробництво. Сфера ж знання - споглядання предмета, теорія, розумове сприйняття. Предметом досвіду є лише факти, тобто одиничне, а предметом знання є загальне. Щодо гадки (опінії), то вона опирається на ймовірних основах; вона може бути й істинною, і заблудженням, у той час як знання - непохитнішим. Основні риси наукового знання: 1) доказовість - всезагальність і необхідність; 2) здібність пояснення; 3) поєднання єдності із ступенями підпорядкування. Завдання наукового знання полягає, по-перше, у фіксуванні певної обставини або факта; по-друге, у виявленні причини явища і процесів; по-третє, у дослідженні сутності факту; і, по-четверте, у з'ясуванні умов, від яких залежить існування або не існування факту. Всі науки Арістотель поділив на три великі групи: теоретичні ("умоглядні"), практичні ("розсудливі") та творчі ("продуктивні").¹⁰⁹ До перших він відніс філософію, математику і фізику, до других - етику і політику, до третіх - мистецтво, ремесла і прикладні науки. Як бачимо, третя група - це не зовсім науки в сучасному розумінні: це знання про те, як дещо можна "зробити", створити. Найбільш гідне і найвище становище Стагірит відводить теоретичним наукам, які дають знання першопочатків і причин. Їх єдиний предмет - знання саме по собі, без розрахунку на практичні цілі. Теоретичні науки складають умови наук практичних. Вони обумовлюють правильне керівництво діяльністю. Філософія - найбільш загальна з усіх наук, тому вона є "вміння усіх вмінь", виражене у формі чистого знання. Стосовно всіх інших наук вона виступає як те, що формує загальні принципи, які діють у всіх науках. У філософії виражена чиста жадоба знань, пристрасть до істини. "Таким чином, - підсумовує Арістотель, - всі інші науки більш необхідні, ніж вона, але кращої її - немає ні однієї" (Арістотель. Сочинения: В 4-х т. - Т.І. - С.70). Під практичними науками, як уже було сказано, Арістотель розумів етику і політику, тобто те, що стосується спілкування людей. Основа етики і політики - розмірковуваність, а практичні науки - це науки про вчинки і про вибір правильної лінії поведінки серед людей. Для Арістотеля практичні науки - вчення про один із різновидів мудрості: вміння спілкуватися з людьми.

5. ПРАКТИЧНА ФІЛОСОФІЯ: ЕТИКА І ПОЛІТИКА.

Як і у Платона, етика і політика в системі філософії Арістотеля утворюють цілісну “філософію про людське”, предметом якої є практична діяльність і поведінка. Етика, за Стагіритом, має справу з “правильною нормою” поведінки, зумовленою соціально, і, на відміну положень теоретичної науки, не дедуктивною і не всезагальною. У центрі його етичного вчення знаходиться благо, блаженство. Він визначає “вище благо” як щастя (евдемонію). Мислитель виділяє три найбільш поширені розуміння щастя, водночас висуваючи свої міркування відносно кожного з них. По-перше, для багатьох щастя - це чуттєві задоволення і насолоди. Але життя, потрачене на задоволення, - рабське життя, гідне лише тварини. По-друге, щастя багатьма розуміється як почесні і слава. Проте почесні і слава є щось зовнішнє, залежне від тих, хто їм надає. По-третє, для деякого щастя полягає у примноженні багатства. Однак така мета неспроможна, бо багатство є засобом для чогось іншого, і саме по собі сенсу не має. Відкидаючи названі цілі життя в якості вищих, Арістотель у той же час оцінює їх із почуттям реалізму, визнаючи і чуттєві задоволення, і успіх у вигляді почесностей, і матеріальний добробут корисними і необхідними. Однак їх наявність сама по собі ще не дає щастя. Вище благо життя або щастя філософ пов'язував з активністю душі, діянням розуму, “узгоджених з доброчесністю”. Людська доброчесність - це вміння, і насамперед вміння вірно орієнтуватися, вибрати належний вчинок, визначати місце перебування добра. Це вміння Арістотель виражає з допомогою поняття “середини”. Етичні чесноти полягають у знаходженні точної міри, середнього шляху між крайностями. Доброчесність вибирає середнє між надмірністю і нестатком. Мужність - це середина між боягузством і відчайдушністю, щедрість - середина між марнотратством і скупістю. Арістотель окреслював доброчесність як “схильність зберігати середину”. На думку В.Татаркевича, “теорія середини” - “найславетніша з етичних теорій Арістотеля” (Татаркевич В. Історія філософії. - Т.І. - С. 140). Доброчесності Арістотель поділив на дві групи: етичні і діаноетичні (грецьк. діа - два, ноесис - розумний). Перші з них

- це доброчесності характеру (щедрість, мужність, стриманість), другі - інтелектуальні (мудрість, розсудливість, розумність). Етичні чесноти виникають із звички, а діаноетичні формуються головним чином шляхом навчання і виховання. Найвища з діаноетичних чеснот - справедливість. У певному сенсі вона поєднує в собі всі чесноти щодо ближнього, а також є основою політичного співжиття. Її головний принцип-рівність, причім остання може бути або пропорційальною до заслуг, або ж принципом абсолютної рівності законних прав. Тому Стагірит розрізняє справедливість розподільчу і зрівняльну. При першій принципом розподілу всієї суми предметів є гідність осіб, між якими здійснюється розподіл, - їхні заслуги, моральні доблесті тощо. При зрівняльній справедливості перехід предметів з одних рук в інші (як це буває в стосунках купівлі-продажу, ринкового обміну і т.д.) визначається економічними міркуваннями. Тут нерівність матеріального порядку полягає у протилежності між матеріальними втратами і матеріальною вигодою, а справедливе є рівне, що займає між ними середину. Арістотель заперечив етичний раціоналізм Сократа, згідно з яким критерієм моральності є знання. Людина може знати, що є добрим, але робити зло, підкоряючись власним схильностям і пристрастям. Погані люди свідомо відкидають добро і чинять зло, хоч знають, що таке добро. Так само і непоміровані, хоч і несвідомо, наслідують погане. Вони постійно знаходяться в розладі самі зі собою, і хоч люблять добро і справедливість, проте не спроможні дотримуватися їх. Етичний ідеал Арістотеля: справжня мета людського життя - не насолоди, а блаженство. Ним є розумна діяльність, споглядання. Призначення досконалої людини - прекрасне виконання розумової діяльності. У галузі етики Арістотель розвинув як взірець і як мету блаженного життя ідеал споглядального осягнення істини. Однак це не означає втечу від дійсності. Філософ розумів, що людська природа недосконала, тому людина потребує різних благ - тілесного здоров'я, певних умов життя, зокрема матеріальних. Водночас людина, за Арістотелем, "політична тварина". Поліс - основа життя грецького суспільства; саме в

рамках полісу, тобто міста-держави, протікало громадське життя грека. Своїм визначенням людини філософ підкреслював необхідність для індивіда участі в громадському житті полісу. Людина як істота, вже від природи призначена для соціального життя, може розвинути свою “досконалу діяльність” (тобто розумову діяльність) лише у співжитті. Природна першопочаткова форма цього співжиття - сім’я, а найбільш досконала - держава. Генетично сім’я передуює сільській общині, сільська община - міській (полісу), тобто державі. Держава властива людям від природи. Вона являє собою форму спілкування кількох поселень, общин. Таким чином, Арістотель є засновником патріархальної теорії держави; держава виникає в процесі розвитку сім’ї, а з сім’ї - поселення, і як батько в сім’ї, так і правитель у державі реалізує прагнення людей до блага. Арістотель визначає сутність держави так: “Отже ясно, що держава не є спільність місцевості, вона не створюється з метою попередження взаємних образ або заради вигідного обміну. Звичайно, всі ці умови необхідні для існування держави, але навіть при наявності їх усіх, разом взятих, ще не буде держави; вона з’являється лише тоді, коли виникає спілкування між сім’ями і родами заради щасливого життя, з метою досконалого і самочинного існування” (Арістотель. Сочинения: В 4-х т. - Т.4. - М., 1983. - С.461-482). Щодо призначення держави у людському житті, то, на думку Арістотеля, вона постає у досягненні (з допомогою законів) добродійного життя, умови і гарантій людського щастя. Роль держави він вбачав передусім у вихованні гідних громадян, духовний світ і практичну життєдіяльність яких визначала б добродійність. До складу держави, за Арістотелем, входять лише вільні громадяни. До неї не належать раби. Філософ традиційно розглядає рабів як знаряддя праці, що розмовляє: “раб - одушевлене знаряддя, а знаряддя - раб без душі” (Там само. - С.236). Рабство для Арістотеля - інститут, необхідний для правильної діяльності сім’ї, передумова правильного державного устрою. Відзначаючи роль держави в удосконаленні, вихованні людини, Арістотель вважав, що це можливо лише у справедливій державі. Тому-то він прагнув виявити політичні форми ідеальної

держави, метою якої було б досягнення найкращого життя, дотримання справедливості. Для цього ним досліджено матеріали з історії політичної організації багатьох грецьких полісів. У його школі було зібрано і досліджено понад 150 конституцій цих полісів. Філософ проаналізував історично відомі або сучасні йому форми держави, виділивши основні з них. У класифікації форм держави Стагірит в основному йшов слідом із Платоном. Влада може йти: а) від однієї людини; б) від небагатьох; в) від більшості. Звідси є три правильні і три неправильні форми. Правильні: монархія, аристократія, політія. Неправильні: тиранія, олігархія, демократія. У правильних формах держави влада здійснюється відповідно до загального блага, а у неправильних - до власного інтересу. З неправильних форм держави Арістотель різко засуджував тиранію, вважаючи, що “тиранічна влада не згідна з природою людини”. Олігархія - це влада меншості, але не достойних, а багатих. Демократія - панування більшості, що складається з бідних, але корисливих. Вона неминуче стає демагогією, оскільки рівність у свободі замінено рівністю у всьому. Вона може виродитися в охлократію, тобто владу натовпу. Найдавніша, перша і найбожественніша форма держави - монархія (або царська влада) - влада одного. Арістотель допускає абсолютну монархію при умові, коли на чолі держави стоятиме найдосконаліша людина, “бог” між людьми. Аристократія - правління небагатьох, що володіють особистою гідністю, яка ціниться народом; це влада, метою якої є благо держави та її народу. Політія (республіка) - влада більшості, що володіє військовою доблестю; вона складається з людей, що мають право носити зброю. Кращою з усіх форм держави Арістотель вважав політію. Вона є середній шлях між олігархією і демократією, тобто фактично є демократією поміркованою. У ній зберігаються достоїнності аристократії і усунуті негативні крайності демократії. Як ідеолог рабовласницького ладу Арістотель вважав цей лад природним станом, де одні покликані панувати, інші - підкорятися, одні - бути рабами, інші - рабовласниками. Суспільство вільних людей має складатися з трьох станів: багатих, бідних і середнього стану. Філософ різко виступав як

проти крайнього багатства, так і крайньої бідності. Найкраще функціонування держави він пов'язував із діяльністю середнього стану. Ідеал досконалої держави - забезпечення мирного життя і пізнавально-теоретичної діяльності. Мир і наука є вищі цінності. Людина і суспільство повинні ставити перед собою найвищу мету, братися за розв'язання максимально важких завдань. Держава має цьому сприяти.

ВИСНОВКИ. Філософія Арістотеля завершує період її зрілості, або класичну добу античної філософії. Її заслуга насамперед у тому, що вперше в історії філософії філософське знання зближується з науковим, ставиться з ним в один ряд. Завдячуючи фундаментальності теоретичних узагальнень і переосмисленню своїх попередників, вона стала основою подальшого розвитку світової культури, формування ряду філософських напрямів.